

НОВА ЗНАХІДКА БРОНЗОВИХ ОДНОКІЛЬЧАСТИХ ВУДИЛ В УКРАЇНІ

Однією з актуальних тем у проблематиці ранньозалізного віку Центральної та Східної Європи продовжує залишатися кінська упряж — одна з найхарактерніших ознак ранньокочівницьких суспільств і вершинської культури загалом. Інтерес до упряжі зумовлений здебільшого трьома чинниками. Перший — можливість більш-менш точно датувати комплекси, що містять подібні знахідки, оскільки хронологічний діапазон використання вудил, псалій, пряжок-фіксаторів та інших елементів запрягу значно вузчий у порівнянні з тими предметами, які прийнято використовувати при датуванні. Другий — за картографуванням деталей кінської упряжі можна визначити (з різною мірою достовірності) території найбільшого поширення різних типів вузди, а також намітити центри їх масового продукування. І, нарешті, третій — упряж ранньозалізної доби Центральної і Південно-Східної Європи ще донедавна прийнято було зараховувати до реманенту кінно-кочових союзів, які увійшли до археологічної літератури під назвою „фрако-кімерійські“¹. Сьогодні більшість фахівців трактує цей термін як псевдоісторичний, оскільки фракійці на початку ранньозалізної доби в Карпатському регіоні не проживали². Побутує два погляди на причини появи східних типів речей, у тому числі упряжі, в місцевому матеріалі. За однією з них, ці предмети були принесені в Центральну й Південно-Східну Європу племенами зі східноєвропейського степового пояса, зокрема кімерійцями. Проте існує й протилежна думка: виробити кімерійського зразка на згаданих теренах з'явилися унаслідок торгово-обмінних контактів з номадами³. Спеціальні дослідження цій проблематиці присвятили із зарубіжних учених (наприклад, на матеріалах Трансильванії) двоє учнів І. Нестора: М. Русу⁴ та М. Петреску-Дімбовіца⁵. Щойно 1980 р. з'явилася ґрунтовна

¹ Огляд літератури з цього питання: Metzner-Nebelsick K. Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa // Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie.— Bonn, 1994.— Bd. I.— S. 383—384.

² Georgiev V. Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee // Incunabula graeca.— Roma, 1966.— T. 9.— P. 136.

³ Kemenczei T. Hungarian Early Iron Age Metal Finds and their Relation to the Steppes // The Archaeology of the steppes methods and strategies. Papers from the International Symposium held in Naples 9—12.— November 1992.— Napoli, 1994.— P. 591.

⁴ Rusu M. Die Verbreitung der Bronzehorte in Transilvanien von Ende der Bronzezeit bis in mittlere Hallstattzeit // Dacia.— 1963.— T. VII.— S. 177.

⁵ Petrescu-Dîmbovița M. Depozitele de bronzuri din România.— București, 1977.— P. 7—388.

праця Г. Косака „Кімерійські бронзи“⁶, а нещодавно й майже одночасно вийшли друком роботи Т. Кеменцеї про ранньокочівницькі предмети з Угорщини⁷ та більші структурована й децю ширша за проблематикою праця К. Мецнер-Небелсік⁸. Назвемо в цьому ряду також цікаву працю Я. Хохоровського⁹.

Ще раз звернутися до цієї проблематики, але вже стосовно Середньодністровського регіону, змусила нас знахідка однокільчастих бронзових вудил із села Сокільця Дунавецького району Хмельницької області. Нагадаємо, що 1992 р. експедиція Хмельницького історико-краєзнавчого музею під керівництвом В. Захар'єва розпочала розкопки поселення і курганного могильника за 2 км на південний схід від села Сокільця¹⁰. Поселення займає площу до 8 га. Розчищено залишки наземного житла каркасно-стовпової конструкції з вогнищем діаметром 1,5 м. Окрім шматків обмазки з відбитками колод та прутів, які уціліли від стін, трапилися також фрагменти побіленої вапном стелі. На долівці житла знайдено уламки тюльпаноподібних горщиків, кістки тварин, а в культурному шарі пам'ятки — зразки чорноліскованих корчаг та уламки столового посуду, прикрашеного ерзним та штампованим декором, у тому числі заповненим білою пастою. Подібні орнаментальні мотиви знаходимо на посуді групи пам'яток східнобалканського культурного кола, зокрема в горизонті Бабадаг II¹¹. Цікавою є підбірка крем'яних серпів із широкою п'яткою та залізна сокира із „крильцями“. Численні аналогії такого типу сокир знаємо з центральноєвропейських пам'яток періоду НаВ¹². Загалом комплекс речей, знайдених на сокілецькому поселенні, якнайкраще характеризує цю пам'ятку як приналежну до непоротівської групи чорноліської культури Середнього Подністров'я¹³.

⁶ Kossak G. „Kimmerische“ Bronzen // *Situla*.— Т. 20—21.— 1980.— С. 109.

⁷ Kemenczei T. *Hungarian Early Iron Age*...— С. 591—618.

⁸ Metzner-Nebelsick K. *Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung*...— С. 383—447.

⁹ Chochorowski J. *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej*.— Kraków, 1993.

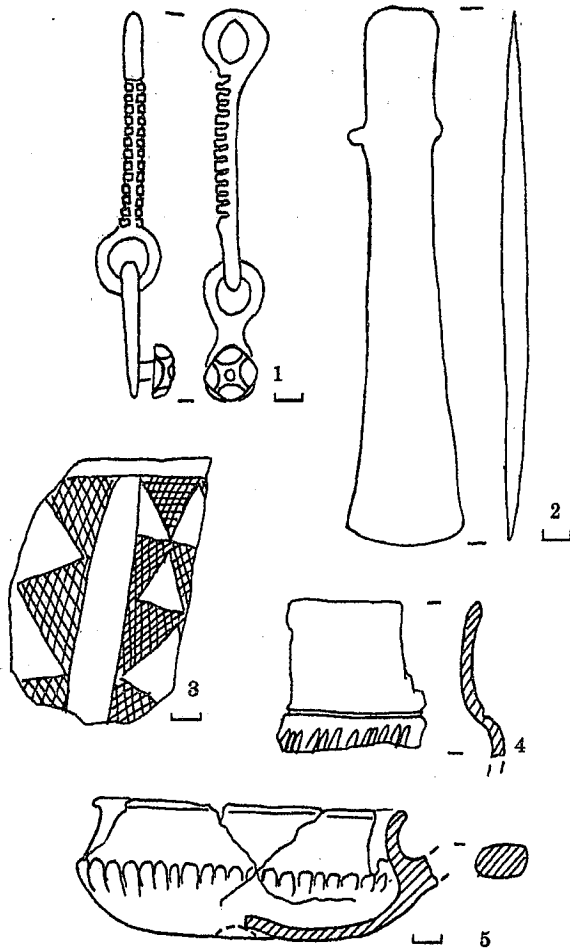
¹⁰ Бандрівський М., Захар'єв В. Новий варіант однокільчастих вудил з підвісами з Центрального Поділля // *Наукові матеріали V Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих учених*.— К., 1997.— С. 149—150; Крушельницька Л., Бандрівський М., Захар'єв В. Нова пам'ятка непоротівської групи на Середньому Дністрі // *Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VII Міжнародного „круглого столу“*.— Львів, 1997.— С. 107—109.

* Довкола досліджуваного поселення у Сокільці зафіксовано ще 7 пунктів, які датуються ранньозалізним часом. Один із них — на лівому березі річки Ушиці в урочищі Ляповка (поряд з урочищем Панська криничка). Шість — на правому березі ріки в урочищах Проців хутір, Бурти, Батарея, Над ставом, обабіч дороги на село Лісець та на початку долини між сокілецьким садом і урочищем Біляни. На цьому ж березі річки Ушиці в урочищі Кругляк є два кургани. Більший, заввишки близько 2 м, має у насипі кам'яну кріпиду, менший насипаний з ґрунту. На відстані 200 м від цих курганів ліворуч дороги на село Чабанівку — ще три ледь помітні підвищення з каменю.

¹¹ Morintz S. *Noi date și probleme privind perioadele hallstättiană timpurie și mijlocie în zona istropontică (Cercetarile de la Babadag)* // *Traco-Dacica*.— București, 1987.— Т. VII.— N 1/2.— P. 39—71.

¹² Boroffka N. *Folosirea fierului în România de la începuturi până în secolul al VIII-lea î. e. n.* // *Apulum*.— Alba Julia, 1987.— Т. XXIV.— P. 63, fig. 1, 3—4.

¹³ Kruselnicka L. *Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit* // *Acta Archaeologica Carpatika*.— 1979.— Т. 19.— С. 73—96.

Мал. 1. Матеріали передскіфського часу із села Сокільця Дунаєвецького району Хмельницької області. Розкопки В. Захар'єва 1992 р.

На сокілецькому поселенні знайдено частину бронзових однокільчастих вудил з орнаментованим підвісом. Довжина збереженої частини разом із підвісом сягає 13,2 см, довжина стрижня гризла — 9,5 см, товщина його в середній частині до — 0,8 см, довжина підвісу 4,8 см. Ширина кілець гризла 2,2 см, ширина кільця підвісу — 2,2 см, ширина орнаментованої головки — 1,8 — 2,0 см.

Знайдений екземпляр являє собою фрагмент двочленних вудил з однокільчастими кінцями. Збереглася одна ланка гризла і з'єднана з ним рухомо й нероз'ємно ланка підвісу, за допомогою якого трензель закріплювався до щічного ремня оголов'я. Зовнішнє кільце гризла і підвіс були відлиті одночасно з іншими деталями вудил. Збережений стрижень гризла має підквадратну в перетині форму. На широкому боці стрижень

вкритий двома рядами литих опуклин у вигляді густо розміщених квадратиків по 13 у кожному ряду. Протилежний бік гризла гладкий. Краї стрижня закінчуються великими кільцями, одне з яких відлите в горизонтальній площині, тоді як протилежне — у вертикальній. Цим прийомом досягався той ефект, що зовнішні кільця вудил, які виступали з обох боків за беззубий край нижньої целепи коня, лежали в одній площині. Підвіс має вісімкоподібну в плані форму. На одному кінці закінчується кільцем, яке рухомо й нероз'ємно з'єднане із зовнішнім кільцем стрижня. На протилежному, округлопослому в плані цитку підвісу припасований грибоподібний низький стрижень. Головка його опукла, підквадратної у плані форми із заокругленими кутами. На зовнішній поверхні головки підвісу орнаментована чотирма півколами по кутах і маленьким кружечком усередині, що загалом творить враження чотирителюсткової розетки (мал. 2).

Вудила із Сокильця належать до рідкісного варіанта двоцільних однокільчастих вудил із підвісами, які набули поширення переважно в Центральній Європі. В Україні це перша знахідка цього варіанта і друга, якщо зараховувати її до однокільчастого (другого) типу вудил за класифікацією О. Іессена 1953 р. Уперше однокільчасті вудила в Україні знайдено на березі Сиваша біля села Сергіївки на місці кімерійського стійбища-зимівника¹⁴. За формою сокилецькі вудила подібні до вудил із Ветіша у Румунії. Останні, однак, не орнаментовані й мають інакше сформований стрижень підвісу¹⁵. Приблизно те саме можемо сказати про пару вудил із Штілфрїда в Австрії, гризла яких вкриті маловиразними насічками¹⁶. Третя подібна знахідка походить із Дунакемледа в Угорщині й відрізняється від попередніх тим, що стрижні вудил оздоблені серією поперечних литих насічок¹⁷. Інші знахідки однокільчастих вудил із підвісами (а також чи не єдиний у всій Східній Європі екземпляр із Майкопа на Кубані)¹⁸ виявляють значно менше подібності із сокилецькими вудилами.

Взяті для порівняння окремо конструктивні і стилістико-орнаментальні елементи вудил із Сокильця знаходять майже прямі паралелі на Північному Кавказі, Передкавказзі та лісостеповій зоні України. Наприклад, такий елемент сокилецького екземпляра, як ряди випуклих квадратиків на стрижні гризла, уподібнюють його в той самий спосіб до рифлених гризел двокільчастих вудил із Бутенок¹⁹, Зелевкінського скарбу²⁰, з кургану Уашихиту. Такі ж литі карби є на гризлі вудил типу

¹⁴ Махортых С., Черненко Е. Киммерийский памятник в Присивашье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.— V вв. н. э.— Тирасполь, 1994.— Т. 2.— С. 152—154.— Рис. 1.

¹⁵ Bader T. Bronzedepötfunde Kreismuseum Satu Mare // Inventaria Archeologica.— Rusu, 1977.— P. 70, b.

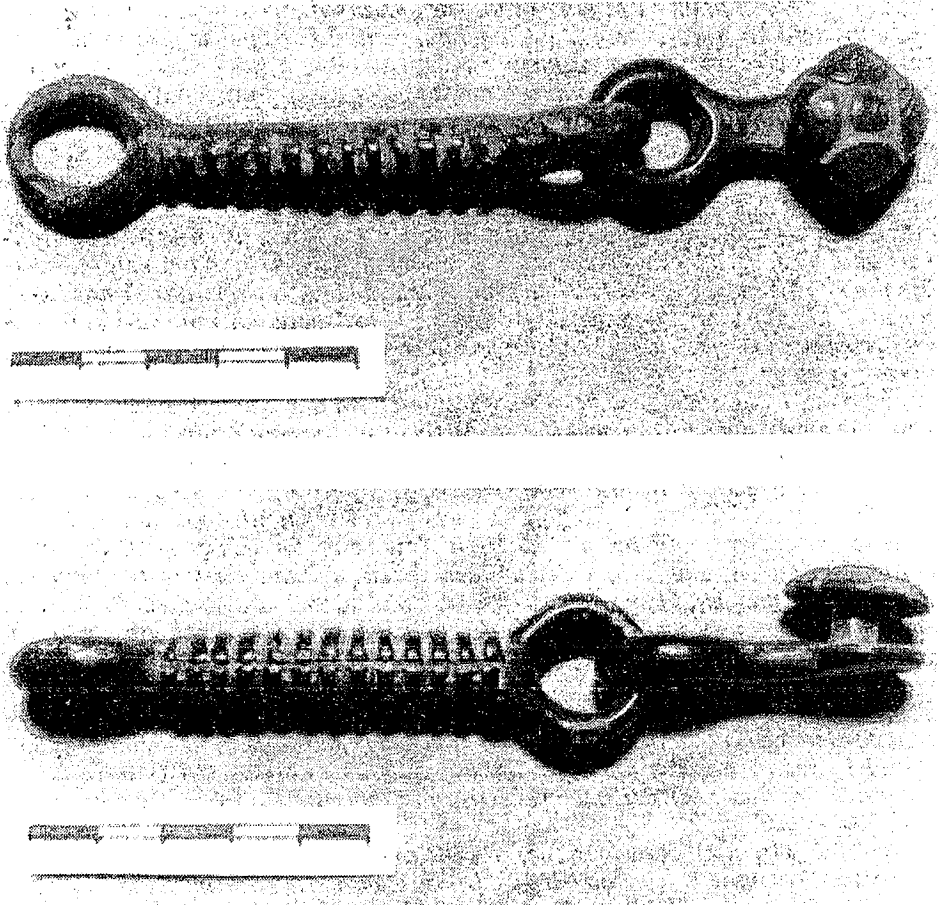
¹⁶ Gallus S., Horváth T. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Dissertationes Pannonicae.— Budapest, 1939.— II.— Tabl. LXXI, 1—2.

¹⁷ Там само.— Tabl. XX, 13.

¹⁸ Иессен А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // Советская археология.— 1953.— Т. XVIII.— С. 74.— Рис. 15.

¹⁹ Ковданенко Г. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.— К., 1962.— Вып. 12.— С. 66—72.

²⁰ Тереножкин А. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 72—74.— Рис. 40, 3.

Мал. 2. Бронзові однокільчасті вудила, знайдені на поселенні непоротівської групи чорноліської культури біля села Сокільця Дунаєвського району Хмельницької області. Розкопки В. Захар'єва 1992 р.

Константинова-Енджи з Теремців, що неподалік Сокільця²¹. Вважають, що присутність на верхній грані гризла двокільчастих вудил рядів литих квадратиків свідчить про їх пізнє походження²². Якщо ця ознака справді може служити хронологічним індикатором (і не лише для двокільчастих вудил), то в такому разі екземпляр із Сокільця маємо підстави вважати децю молодшим від вудил із Дунакемледа, Ветіша та Штілфріда, які такого рифлення не мають. Спеціальні дослідження до-

²¹ Горішний П. Бронзові вудила з с. Теремці // Археологія.— 1978.— № 27.— С. 55.— Рис. 1; Вальчак С. О некоторых цельнолитых уздечных комплексах предскифского времени на юге Восточной Европы // Грековские чтения.— М., 1992.— С. 29.

²² Махортих С. Пам'ятки типу Новочеркаського скарбу (за матеріалами Північно-го Кавказу) // Археологія.— К., 1992.— № 1.— С. 24.

вели, що рифлений стрижень на вудилах ранньозалізного віку Центральної і Південно-Східної Європи трапляється надзвичайно рідко і виступає тут як типологічний рудимент, що імітує скручену мотузку²³. Отже, рифлений стрижень є найтиповішою ознакою вуздечок північно-причорноморського та центральнокавказького походження. У Карпатському регіоні та у прилеглих областях відомо однокільчасті вудила, у тому числі з підвісами, зі стрижнеподібними тритрубчастими псаліями типу I, за К. Мецнер-Небелсік²⁴.

Наявність чотирипелюсткової розетки на голові підвісу сокілецьких вудил — явище виняткове. Для порівняння назвемо лише одні вудила — із Кобанського могильника на Північному Кавказі, в яких підвіс орнаментований подібною чотирипелюстковою розеткою²⁵. Схожі за формою розетки прикрашають головку підвісу на кільцях для повода з кургану Аксай біля Ростова²⁶. Аналогічна за схемою орнаментика представлена у Карпатському регіоні. Наприклад, таку ж чотирипелюсткову розетку бачимо на пластинчастому трительчастому псалі з Угорщини та бронзах із тутешніх могильників Кіш-Косцег та Іспанлак²⁷.

Конструкція підвісу сокілецьких вудил теж не знаходить паралелей у матеріалах Центральної Європи. Як правило, у центральноєвропейських однокільчастих вудилах головка підвісу лежить на „g“-подібному стрижні (Біхаругра, Шанда, Дунакемлед, Ветіш, Штілфрід). Натомість двокільчасті вудила з Українського Лісостепу, Передкавказзя та Північного Кавказу дають численні приклади підвісів із „т“-подібним стрижнем, які конструктивно близькі до стрижня підвісу із Сокільця (наприклад, знахідка 1950 р. біля Лермонтовського роз'їзду неподалік П'ятигорська, вудила з Носачівського кургану, із Зольного кургану біля Сімферополя, зрештою, уже задувані кільця для повода з кургану Аксай). Отже, схема формування головки підвісу на вудилах із Сокільця, а також рифлення на стрижні тяжіють до східноєвропейських зразків, хоч сама форма сокілецьких вудил наслідує типово центральноєвропейську вузду.

За типологічною класифікацією О. Іессена (1953), сокілецький екземпляр слід було б відносити до другого типу, в який об'єднані однокільчасті вудила. Однак цьому перешкоджає той факт, що у другому типі О. Іессена відсутні екземпляри з підвісами. Натомість саме такі підвіси присутні на двокільчастих вудилах, виділених О. Іессеном у перший тип. Сокілецькі вудила, представляючи однокільчастий тип вудил, тим самим мають провідну ознаку другого типу і водночас, за наявністю у них підвісу, — характерну рису першого типу за класифікацією вудил 1953 р. Судячи з картографування однокільчастих вудил із підвісами, останні утворюють компактну групу на території Центральної Європи (за винятком екземпляра з Майкопа). Таке їх розміщення може вказувати на те, що в Карпатському регіоні та прилеглих центральноєвропейсь-

²³ Metzner-Nebelsick C. Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung...— S. 402.

²⁴ Там само.— S. 401.

²⁵ Тереножкин А. Киммерийцы...— С. 179.— Рис. 94, 7.

²⁶ Мелентьев А. Некоторые детали конской упряжи киммерийского времени // Краткие сообщения о докладе и полевых исследованиях Института археологии АН СССР.— М., 1967.— Вып. 112.— С. 38—44.— Рис. 7.

²⁷ Gallus S, Horváth T. Un peuple cavalier...— Tabl. XLI, 6.

ких областях відбувся свій власний процес експериментування і розвитку форми вудил. На ймовірність незалежної появи двочленних однокільчастих вудил у різних регіонах уже вказував О. Іессен, оскільки ця форма є найпростішою. І, як свідчать вищенаведені матеріали, процес формування центральноевропейського типу вудил відбувся радше під впливом східноєвропейських, можливо передкавказьких, зразків (орнаментика, рифлення стрижня, конструкція підвісу). Механізм трансплантації цих зразків міг проходити трьома шляхами: 1 — унаслідок торгово-обмінних контактів; 2 — шляхом вторгнення іншоетнічного населення; 3 — міг бути привнесений мандрівними майстрами-ливарниками. Оскільки сокілецькі вудила мають рифлений стрижень, який є пізньою ознакою, а також беручи до уваги існування на них характерної орнаментики та конструкції підвісу, маємо підстави датувати екземпляр із Сокільця останньою чвертю VIII — початком VII ст. до н. е.*

У зіставленні з уже відомими в літературі знахідками „кімерійського“ типу із Середнього Подністрів'я (вудила з Теремців, стилет із Фільварків-Руських, курган у Лосвцях, курган у Бандашівці, Мошанецький скарб та інші) виявлення сокілецьких вудил підсилює припущення про ймовірність перебування на Середньому Дністрі ще в доскіфський час носіїв вершиницької культури з ранньокочівницькими елементами. При тому названі пам'ятки досить компактно згруповані в межиріччі Жванчику та Ушиці і в придністровській частині Північної Буковини. Чи ці середньодністровські вершники мали якесь відношення до кімерійців, чи, може, представляли військову верхівку місцевих племен, озброєну й екіпіровану згідно з вимогами того часу, наразі невідомо. Матеріали, які засвідчують перебування на Середньому Дністрі цих „передскіфських вершників“, заслуговують особливої уваги, оскільки дають підстави припускати, що вплив кімерійської культури на Центральну Європу міг здійснюватися не лише через Подунав'я і Південні Карпати, як це уявляється сьогодні, а й вгору по Дністру з виходом через Верецький, Ужоцький і головно Яблуніцький перевали на Середньодунайську низовину.

Микола БАНДРІВСЬКИЙ, Володимир ЗАХАР'ЄВ

* Автори висловлюють С. Махортиху щирю вдячність за допомогу у визначенні хронології сокілецьких вудил.